

بررسی و نقد شبیه‌سازی انسانی از منظر فقه اسلامی

(شیعه و اهل سنت)

علی عسگری یزدی*؛ مسعود میرزایی^۲

۱. دانشیار؛ دانشگاه تهران؛ ایران

۲. دانشجوی دکتری؛ دانشگاه تهران؛ ایران

(تاریخ دریافت: ۹۵/۶/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۹۶/۹/۲۶)

چکیده

شبیه‌سازی انسان مباحث فراوانی را در محافل علمی موجب شده است. علما از سویی نگران پیامدهای احتمالی شبیه‌سازی انسانند و از سوی دیگر در صورت صدور حکم تحریم، موجب محرومیت جامعه علمی و پژوهشی می‌شود. در این مقاله برآنیم تا اهم ادله عالمان شیعه و اهل سنت را تبیین و نقد کنیم. عالمان اهل سنت با آنکه به‌کارگیری تکنیک شبیه‌سازی را در عرصه حیوانی مجاز می‌دانند؛ به‌گونه‌ای اجماعی هرگونه شبیه‌سازی در عرصه انسانی را نامشروع می‌شمارند. اغلب متفکران شیعه، شبیه‌سازی نباتی و حیوانی را به استناد اصل اباحه مجاز می‌دانند، لکن درباره حکم شبیه‌سازی انسانی اتفاق نظر وجود ندارد. برخی آن را مطلقاً جایز، برخی مطلقاً حرام، بعضی به صورت محدود مجاز و گروهی نیز آن را به عنوان اولی جایز، اما به عنوان ثانوی به دلیل پیامدهای نامطلوب آن حرام می‌دانند. اما به نظر می‌رسد هرچند شبیه‌سازی انسان کامل جایز نباشد، شبیه‌سازی انسان به منظور تحقیقات علمی و برای کاربرد در معالجه و درمان به طور کنترل شده فاقد اشکال است.

واژگان کلیدی

اهل سنت، جواز، حرمت، شبیه‌سازی انسانی، شیعه، فقه اسلامی.

مقدمه

شبیه‌سازی معادل «کلونینگ»^۱ از ریشه «کلون» است که یک واژه‌ی یونانی و معنای لغوی آن «جوانه زدن و تکثیر کردن» است. «کلونینگ» در علم زیست‌شناسی «تکثیر موجود زنده بدون آمیزش جنسی» تعریف و فعلاً به عمل کاشت جنینی در رحم اطلاق می‌شود که ابتدا در آزمایشگاه تولید شده باشد. فرآیند آن به این ترتیب است که محققان ابتدا هسته‌های یک تخمک را با DNA سلول‌های دیگر جایگزین می‌کنند و سپس تخمک بازسازی‌شده را در آزمایشگاه مورد مراقبت قرار می‌دهند تا تقسیم و به جنین تبدیل شود. چنانچه جنین مزبور در رحم کاشته شود و از آن انسانی به وجود آید، شبیه‌سازی مولد انسان صورت گرفته است (مهاجری، ۱۳۸۱: ۲-۱). به زبان ساده شبیه‌سازی چیزی شبیه قلمه‌زنی در عالم گیاهان است. شباهت شبیه‌سازی با قلمه زدن در این خواهد بود که در هر دو روش، عمل تولید مثل، بدون انجام دادن لقاح صورت می‌گیرد (خرمی، ۱۳۸۲: ۱۶۲).

با پیشرفت‌های فناوری زیستی و توفیقات دانشمندان در شبیه‌سازی حیوانات، این مسئله مطرح شد که آیا به‌کارگیری این فناوری در مورد انسان و شبیه‌سازی انسانی درست است یا خیر؟ حقوقدانان و عالمان دینی به بررسی جواز یا ممنوعیت شبیه‌سازی انسانی از جهات مختلف حقوقی، دینی و عقلی پرداختند. این مسئله مانند هر مسئله جدید دیگری مخالفان و موافقانی دارد. عمده دلایل موافقان شبیه‌سازی انسان، استناد به فواید و مزایای بسیار این فناوری است، مزایای فردی مانند کمک به زوجین نابارور، ممانعت از بیماری‌های ژنتیکی، کمک به رفع مشکلات تأمین عضو پیوندی، تداعی و احیای خاطره بستگان وفات‌یافته یا در حال مرگ و مزایای اجتماعی مانند تکثیر افراد سرشناس و نوابغ، پیشرفت دانش و معرفت بشری. موافقان همچنین برخی دلایل فلسفی و عقلی را در دفاع از شبیه‌سازی اقامه می‌کنند، مانند حق آزادی تولید مثل، ارزشمندی هستی انسان به هر روش ممکن از جمله شبیه‌سازی، ارزشمندی رفاه و بهزیستی انسان‌ها از هر روشی از جمله شبیه‌سازی (محمدی، ۱۳۸۷). در مقابل، مخالفان شبیه‌سازی به دلایل مختلفی تمسک می‌جویند؛ از جمله دلایل فقهی و حقوقی از قبیل، لزوم

1. cloning

تولید مثل جنسی، اختلاط در انساب، ابهام در روابط خویشاوندی، ابهام در نفقه و ارث، از بین رفتن مفهوم مادری، از بین رفتن نهاد خانواده و ازدواج و سوءاستفاده مجرمان.

شبیه‌سازی، با دو هدف انجام می‌گیرد: ایجاد انسان کامل و ایجاد اندام‌های مختلف بدن انسان (شبیه‌سازی درمانی). در مورد اول به دلیل پیامدهای منفی اختلاف نظر‌ها و مخالفت‌های زیادی وجود دارد؛ ولی در مورد شبیه‌سازی درمانی اختلاف نظر وجود ندارد و حتی به دلیل کارایی پزشکی و فواید مهم آن در درمان بیماری‌های مزمن، از آن استقبال هم شده است (صادقی: ۹۵). هدف از این مقاله، بررسی و نقد آن دسته از دلایل فقهی است که فقها و عالمان دینی در مورد شبیه‌سازی انسانی ذکر کرده‌اند.

انواع و احکام شبیه‌سازی

شبیه‌سازی یا در مورد گیاهان اعمال می‌شود یا در عالم حیوانات یا در مورد انسان به کار بسته می‌شود. در نتیجه از نظر کاربست با سه نوع شبیه‌سازی مواجه هستیم: شبیه‌سازی نباتی یا گیاهی؛ شبیه‌سازی حیوانی و شبیه‌سازی انسانی. از نظر تکنیکی نیز سه نوع شبیه‌سازی داریم. گاه می‌کوشیم که از طریق گرفتن یک سلول، مثلاً سلول کلیه، کلیه‌ای همانند آن و با تمام مشخصات کلیه اصلی بسازیم که به آن «شبیه‌سازی عضوی» گفته می‌شود؛ گاهی می‌کوشیم تا نطفه منعقدشده یا زایگوتی را با حل کردن غشای آن که زونا پلاسیدا^۱ نامیده می‌شود، به دو زایگوت مستقل تبدیل کنیم که به این کار شبیه‌سازی جنینی^۲ گفته می‌شود؛ گاه نیز بدون استفاده از زایگوت و تنها از طریق یک تخمک بارورنشده و بیرون کشیدن هسته آن و گذاشتن هسته سلولی غیرجنسی، آن را بارور می‌کنیم که به آن شبیه‌سازی انسانی یا جسندی گفته می‌شود.

دیدگاه اهل سنت درباره شبیه‌سازی

الف) شبیه‌سازی نباتی و حیوانی

عالمان اهل سنت هنگام بحث از شبیه‌سازی، با طرح شقوق و گونه‌های مختلف آن،

1. zonapellucida
2. embryo cloning

کاربست تکنیک‌های سه‌گانه شبیه‌سازی را در عرصه گیاهان و حیوانات مجاز می‌دانند. از این منظر کوشش برای شبیه‌سازی گیاهان یا حیوانات با هر تکنیکی مجاز است. عصاره دیدگاه اهل سنت در بیانیه نهایی دهمین نشست مجمع الفقه الاسلامی (جده، ۲۳ - ۲۸ صفر ۱۴۱۸ / ژوئیه ۱۹۹۷) آمده است. بند چهار این بیانیه چنین مقرر می‌دارد:

استفاده از تکنیک‌های شبیه‌سازی و مهندسی ژنتیک در عرصه میکروب‌ها و دیگر جانوران ذره‌بینی و گیاهان و حیوانات در حدود ضوابط شرعی به‌گونه‌ای که مصالح را تأمین و مفساد را دور کند، مجاز است (مجله مجمع الفقه الاسلامی، ۱۹۹۷، ج ۳: ۴۲۲). این حکم یا فتوا مورد اجماع اهل سنت بوده و کسی با اصل آن مخالفت نکرده است. مبنای این حکم آن است که همه نصوص دینی شبیه‌سازی گیاهان و حیوانات را مجاز می‌شمارند، زیرا این کار تسخیر کائنات است و به سود انسان به‌شمار می‌رود (مصباح، ۲۰۰۲: ۵۴).

ب) شبیه‌سازی انسانی

بر خلاف نظر مساعد نسبت به شبیه‌سازی گیاهی یا حیوانی، مسئله شبیه‌سازی انسانی بازتاب گسترده‌ای در میان عالمان اهل سنت داشت و هر یک به‌نوعی تعلق خاطر یا نگرانی خود را در قبال این ماجرا نشان دادند. عالمان اهل سنت، به اتفاق آرا و بدون هیچ قید و شرطی، شبیه‌سازی انسانی را حتی در دایره زوجیت محکوم می‌کنند و آن را عملی نادرست، نامشروع، خلاف اسلام، غیرقانونی و غیراخلاقی می‌دانند تا جایی که برخی عالمان اهل سنت شبیه‌سازی انسانی را در حکم محاربه دانستند و خواستار اجرای حد محارب برای کسانی شدند که دست به آزمایش‌هایی از این نوع می‌زنند. محمدبن صالح العثیمین، از مفتیان و عضو «هیئه کبار العلماء» در ریاض و رئیس بخش عقاید دانشگاه محمدبن سعود، خواستار اعدام مجریان شبیه‌سازی انسانی به‌عنوان محارب شد و کمترین کیفر آنان را بریدن دست و پای آنان به شکل ضربدری دانست (عوده الله، ۲۰۰۳: ۱۶۶). این تحریم از طریق صدور بیانیه، فتوا و قطعنامه صورت گرفته است. سازمان‌ها و نهادهای اسلامی و افراد جداگانه، بر این تحریم تأکیدهای مکرر داشته‌اند، برای مثال عبدالعزیزبن باز (عوده الله، ۲۰۰۳: ۱۶۴؛ مصباح، ۲۰۰۲: ۴۹) مفتی بزرگ عربستان؛ دکتر

محمد سید طنطاوی (مصباح، ۲۰۰۲: ۴۹) شیخ الازهر؛ دکتر فرید نصر واصل (غنیم، ۱۹۹۸: ۱۵۳؛ الخادمی، ۱۴۲۵: ۱۳۶) مفتی مصر؛ دکتر محمد سلیمان الأشقر (الأشقر، ۲۰۰۱: ۳۸) فقیه اردنی و رابطه العالم الاسلامی (رساله من رابطه العالم الاسلامی، ۲۰۰۳/۲/۵) و مجمع الفقه الاسلامی (مجله مجمع الفقه الاسلامی، ۱۴۱۸: ۴۲۱) وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی طی سخنان و بیانیه‌هایی به حرمت این کار تصریح کرده‌اند. این تحریم همه شقوق شبیه‌سازی انسانی و در هر حالتی را دربر می‌گیرد.

دلایل فقهی حرمت شبیه‌سازی انسانی

فقیهان و صاحب‌نظران اهل سنت دلایل مختلفی برای حرمت شبیه‌سازی انسانی اقامه کرده‌اند. مهم‌ترین دلایل فقهی در مخالفت با شبیه‌سازی انسانی عبارت است از:

الف) لزوم تولید مثل جنسی

بر اساس این دلیل، تنها روش مورد قبول اسلام برای تولید مثل، تماس جنسی است که در شبیه‌سازی انسانی چنین تماسی وجود ندارد و چون اسپرم مرد در آن نقشی ایفا نمی‌کند، از نظر اسلام حرام است (عوده الله، ۲۰۰۳: ۱۶۱؛ مصباح، ۲۰۰۲: ۴۹)

نقد و بررسی

این دلیل به جهاتی پذیرفتنی نیست: اولاً به نظر می‌رسد که نصی دال بر این مطلب وجود ندارد، زیرا در هیچ جای فقه یا آیات قرآن یا احادیث نبوی مطلبی دال بر اینکه تولید مثل باید از طریق آمیزش و تماس جنسی باشد، نیامده است. بنابراین صدور حکم وجوب یا حرمت نیازمند دلیل است؛ ثانیاً با رجوع به آیاتی همچون «یخرج من بین الصلب و الترائب» که مورد استناد مخالفان شبیه‌سازی انسانی است، نمی‌توان حکم وجوب استخراج کرد، زیرا این آیات تنها بیانگر یک رخداد و سنت الهی در تولید مثل هستند و در اینجا هیچ حکم تکلیفی صادر نشده است. پس این آیات فقط گزارش واقع را می‌دهند و از وجوب یک سنت، وجوب فقهی آن استنباط نمی‌شود؛ ثالثاً نحوه تولد حضرت عیسی (ع) با نظر مخالفان شبیه‌سازی انسانی مغایر است.

ب) از بین رفتن نهاد ازدواج و نابودی خانواده

طبق این دلیل اگر هر کسی بتواند به آسانی و بدون نیاز به ازدواج، انسانی را شبیه‌سازی کند، دیگر ضرورتی برای تن دادن به امر ازدواج و تحمل سختی‌ها و مشکلات آن وجود ندارد. و همین امر در درازمدت سبب نابودی نهاد خانواده خواهد شد. به‌همین دلیل اشخاصی مثل جمال نادر (نادر، ۲۰۰۱: ۱۱)؛ دبیر کل رابطه‌العالم (رساله من رابطه‌العالم الاسلامی، ۲۰۰۳) و ریاض احمد (عوده‌الله: ۲۰۰۳: ۹۸) شبیه‌سازی انسانی را مخالف سنت ازدواج و حرام می‌دانند.

نقد و بررسی

دلیل مذکور بر این فرض استوار است که هدف و انگیزه اصلی از ازدواج تولید مثل است؛ حال آنکه شبیه‌سازی انسانی مستلزم عدم ازدواج و برچیده شدن این نهاد خواهد بود. در پاسخ می‌توان گفت که کلیت این سخن که هدف و انگیزه اصلی مردم از ازدواج تولید مثل است، پذیرفتنی محسوب نمی‌شود، زیرا شاید افرادی با انگیزه‌های مختلفی چون اقتصادی یا داشتن عصای پیری و ... به تولید مثل اقدام کنند، از سوی دیگر واقعیات و مشاهدات بیرونی برخلاف مدعای آنان است. بنابراین می‌توان گفت که در غالب ازدواج‌ها، غایت تولید مثل است نه هدف و انگیزه اصلی.

ج) از بین رفتن مفهوم مادری

با رواج شبیه‌سازی انسانی رابطه فرزند و مادر به رابطه میان دو شیء و نه دو انسان برمی‌گردد و مفهوم مادری همراه با معانی عاطفی آن از میان خواهد رفت. ریاض احمد معتقد است که این کار به مسخ غریزه مادری می‌انجامد، زیرا رحم را تنها به ابزاری برای حفظ جنین تبدیل می‌کند (عوده‌الله، ۲۰۰۳: ۱۳۶). مادری که برای زایمان و پرورش جنین خود زحمت نکشد، حس مادری نخواهد داشت (الدمرداش، ۱۹۹۷: ۱۱۳ - ۱۱۴).

نقد و بررسی

این دلیل بر چند فرض استوار است، نخست آنکه مخالفان شبیه‌سازی انسان، با استناد به آیه ۱۵ سوره احقاف (و وصینا الانسان بوالدیه احسانا حملته کرها و وضعته کرها) معتقدند

که درد و رنج جزو مقومات مادری و شرط تحقق آن است و مادر باید رنج ببرد و در شبیه‌سازی این‌گونه نیست؛ دوم اینکه در شبیه‌سازی وظیفه مادری تقسیم می‌شود و به‌جای یک مادر، دو یا چند مادر حضور دارند؛ سوم آنکه زنی که جنینی را در رحم خود می‌پرورد، او را غریبه و بیگانه حس می‌کند.

پاسخ فرض اول: این استدلال از یک واقعیت غالب موجود، حکم و جوب را استخراج کرده؛ در حالی که آیه قرآن ناظر به غالب بارداری‌هاست، نه اینکه لزوماً بارداری باید با درد و رنج همراه باشد. پس نمی‌توان نتیجه گرفت که رنج کشیدن بخش اجتناب‌ناپذیر مادری است.

پاسخ فرض دوم: هیچ ملازمه منطقی میان شبیه‌سازی انسانی و تعدد یا وحدت مادر وجود ندارد، زیرا شاید همان زنی که دهنده تخمک است، زایگوت را نیز در رحم خود پرورد که در این صورت حمل کرهی و وضع کرهی و درد نیز وجود دارد.

پاسخ فرض سوم: این فرض نیز پذیرفتنی نیست، زیرا اولاً در اینجا مادر بخشی از ژن‌های خود را به جنین منتقل می‌کند؛ ثانیاً زنی که یک ماه یا بیشتر به نوزادی شیر می‌دهد، مادر رضاعی آن طفل خواهد بود.

د) اختلاط انساب

تشریح احکام تکلیفی و وضعی در اسلام در مجموع برای حفظ مقاصد اساسی زندگی و از جمله حفظ نسب صورت گرفته است. تعیین نوع خاصی از ازدواج همراه با شرایط معین، تعیین عده برای زن مطلقه و تحریم زنا، از اهتمام اسلام به حفظ نسب و جلوگیری از خلط نسب ناشی می‌شود. در شبیه‌سازی انسانی این هدف اساسی و ضروری زندگی از میان می‌رود و موجب خلط نسب می‌شود. طنطای علت حکم تحریم شبیه‌سازی انسانی را اختلاط انساب می‌داند (عوده‌الله، ۲۰۰۳: ۱۶۱). غالب فقهای اهل سنت معتقدند که چون شبیه‌سازی انسانی موجب خلط نسب می‌شود، از نظر اسلام حرام و ممنوع است (عوده‌الله، ۲۰۰۳: ۱۸۹).

نقد و بررسی

به‌نظر می‌رسد که در شبیه‌سازی انسانی امکان خلط نسب وجود ندارد، زیرا خلط میاه و انساب زمانی اتفاق می‌افتد که چندین مرد به‌طور همزمان با یک زن رابطه داشته باشند؛ در حالی که در

اینجا مسئله میاه متفتی است. بنابراین اگر دهنده هسته، پدر یا خود مادر باشد، نسب او معین است و اگر فرد دیگری باشد، نوزاد ساختار ژنتیکی آن فرد را به ارث برده است.

ه) ابهام در روابط خویشاوندی

هنگامی که از طریق آمیزش جنسی نطفه‌ای منعقد می‌شود و در رحم زن شروع به رشد می‌کند، رابطه او با پدر خانواده و زنی که او را در رحم خود پرورش می‌دهد و نیز با دیگر فرزندان خانواده، مشخص و معلوم است. یکی پدر و دیگری مادر او و بقیه نیز برادران و خواهران او هستند؛ اما در شبیه‌سازی انسانی تمام این روابط مبهم و نامعلوم است (الخدومی، ۱۴۲۵: ۶۴ - ۶۵).

نقد و بررسی

معیار الحاق فرزند به والدین از نظر شرع، همان معیار عرفی است و اسلام نیز همین امر عرفی را تأیید و امضا کرده است. بنابراین اگر فرزندی در کادر زوجیت و در میان خانواده‌ای زاده شد، فرزند زوجین به‌شمار می‌رود و دلیل دیگری نمی‌خواهد. رسول اکرم (ص) فرموده‌اند که «الولد للفرش» یعنی هرگاه فرزندی در خانواده‌ای زاده شد، از آن همان خانواده است و نظر خلافان پذیرفتنی نیست. لذا از نظر شرعی نه امتزاج میاه لازم است و نه تطابق ژنتیکی میان فرزند و والدین.

ابهام در نفقه و ارث

برخی عالمان اهل سنت می‌گویند که با شبیه‌سازی انسان (که به ابهام در روابط خانوادگی منجر می‌شود) معلوم نخواهد شد که چه کسی از چه کسی ارث می‌برد؟ آیا دختری که از سلول جسمی مادر خود ایجاد می‌شود و از ترکیب اسپرم شوهر مادرش با تخمک مادر ایجاد نشده است، از آن مرد ارث می‌برد؟ قرضاوی (القرضاوی، ۲۰۰۲)؛ سلیمان الأشقر (الأشقر، ۲۰۰۱: ۳۲)؛ عبدالقدیم زلوم (عوده‌الله، ۲۰۰۳: ۱۶۲) و عبدالهادی مصباح (مصباح، ۲۰۰۲: ۴۲) از این منظر به نقد شبیه‌سازی پرداخته‌اند و آن را حرام دانسته‌اند.

نقد و بررسی

اولاً در فرضی که سلول جسمی از شوهر است و تخمک تخلیه‌شده از همسر وی که در

رحم خود او هم قرار می‌گیرد، وضعیت معلوم است و اشکالی ایجاد نمی‌شود؛ ثانیاً با استناد به قاعده «الولد للفراش» فرزندى را که در دایره زوجیت شبیه‌سازی شده است، به والدین خود ملحق می‌کنیم و در نتیجه با حفظ نسب مشکلات ارث و نفقه نیز حل می‌شود؛ ثالثاً بر فرض که سلول جسمی از مردی غیر از شوهر باشد، فرزند ملحق به مرد صاحب اسپرم است (خامنه‌ای، سایت دانشگاه امام صادق).

سوءاستفاده مجرمان

طبق فرآیند شبیه‌سازی انسانی می‌توان ده‌ها و صدها فرد همانند را بدون هیچ امکان تفاوت و تمایزی پدید آورد و همین امر دشواری‌هایی را برای تشخیص افراد از یکدیگر به وجود می‌آورد. از دیدگاه عبدالمعز خطاب شاید فرد شبیه‌سازی شده در جرایم خطیر به کار گرفته شود و چه بسا با زن اصل خود همبستر شود (خطاب، ۱۹۹۷: ۷۷)؛ افرادی مانند کارم السید غنیم (غنیم، ۱۹۹۸: ۱۳۹)؛ دبیر کل رابطه العالم الاسلامی (رساله من رابطه العالم الاسلامی، ۲۰۰۳)؛ شیخ محمد مختار الاسلامی مفتی تونس (العوضی، ۱۹۹۹، ج ۲: ۴۰۷) از این منظر به حرمت شبیه‌سازی انسانی حکم کرده‌اند.

نقد و بررسی

ایجاد صدها انسان همانند و مشابه بر فرض امکان، نیازمند وجود صدها رحم کاملاً یکسان است؛ زیرا در این فناوری تا سه درصد از عوامل وراثتی از سوی مادر و از طریق تخمک منتقل می‌شود. از سوی دیگر حتماً باید آن رحم‌ها و تخمک‌ها کاملاً یکسان و نیز محیط رحمی در دوران بارداری ۹ ماهه کاملاً یکسان باشد و همچنین عوامل دیگری که در مجموع، ایجاد افراد بی‌شمار کاملاً مشابه را محال یا در حد محال می‌کند. بنابراین به نظر می‌رسد که با استناد به دلایل فقهی فوق نمی‌توان شبیه‌سازی انسانی را حرام و ممنوع دانست.

شبیه‌سازی از دیدگاه شیعه

الف) حکم شبیه‌سازی غیرانسانی

عالمان شیعه، مسئله شبیه‌سازی را در دو عرصه انسانی و غیرانسانی مطرح و درباره هر یک

مستقل بحث کرده‌اند. عالمان شیعی شبهه‌سازی در دو عرصه نباتات و حیوانات را مجاز می‌شمارند. از نظر آنان، این کار به اصل اباحه مستند است و هیچ منعی ندارد.

ب) حکم شبیه‌سازی انسانی

مسئله شبیه‌سازی انسانی در میان شیعه، بازتاب وسیعی نداشته است و بر خلاف اهل سنت، در میان شیعه درباره آن اتفاق نظری وجود ندارد. در نتیجه، نه اجلاس بزرگی با هدف تبیین این مسئله تشکیل و نه آثاری در حجم آثار اهل سنت نوشته شده است. عالمان شیعه درباره شبیه‌سازی انسانی نظریات متفاوت و گاه متضادی اتخاذ و فتوهای مختلفی صادر کرده‌اند و در حالی که برخی آن را کاملاً مجاز شمرده‌اند، برخی دیگر آن را حرام دانسته‌اند. از این رو، نمی‌توان در این مورد گفت که نظر نهایی چیست. هنگام بررسی سخنان و فتوهای مختلف عالمان شیعه، می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

جواز مطلق شبیه‌سازی انسانی

برخی از فقها و صاحب‌نظران به دلیل نبود نص خاص و روشنی دال بر حرمت شبیه‌سازی انسانی و به استناد قاعده «کل شیء لک حلال حتی تعلم انه حرام بعینه فتدعه» (عاملی، ۱۴۱۲، ج ۱۲: ۶۰) و به استناد اصل اباحه، شبیه‌سازی انسانی را مجاز شمرده‌اند. اگرچه شبیه‌سازی در مورد انسان تاکنون به مرحله عمل نرسیده است، دلیل قوی و محکمی هم بر حرمت چنین تحقیقات و آزمایش‌هایی وجود ندارد (مجموعه آرای فقهی - قضایی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۲۳۱).

سید محمد صادق روحانی، تبعاتی از قبیل احتمال ابتلای کلون‌ها به بیماری‌های جسمی و روانی، بر هم خوردن نظام طبیعی خانواده و حذف شدن نقش پدر، جایگاه نامشخص نوزاد کلون‌شده در خانواده و کاهش تنوع ژنتیکی انسان‌ها در درازمدت را موجب حرمت نمی‌داند (صادقی، ۱۳۸۴: ۷۹). آیت‌الله فاضل لنکرانی، آیت‌الله سیستانی و آیت‌الله عزالدین زنجانی نیز شبیه‌سازی انسانی را فی حد نفسه بدون اشکال می‌دانند (صادقی، ۱۳۸۴: ۷۹).

نقد و بررسی

به نظر می‌رسد که از منظر فقهی و بر اساس مبانی فقه شیعه، عمل شبیه‌سازی انسانی

مشروع باشد و هیچ دلیلی برای تحریم آن نیست؛ زیرا با هیچ‌یک از آموزه‌های دینی و کلامی شیعه تعارض ندارد. از سوی دیگر با توجه به قاعده منصوص «کل شیء مطلق حتی یرد فیه نهی» و «کل شیء حلال حتی تعرف انه حرام بعینه» می‌توان این عمل را مجاز شمرد (علیان نژادی، ۱۳۸۰: ۲۶ - ۲۶).

جواز محدود شبیه‌سازی انسانی

برخی بر اساس نصوص موجود و به استناد اصل اولی در این مورد، شبیه‌سازی انسانی را مجاز شمرده‌اند، اما بر این نظرند که شبیه‌سازی انسانی گسترده مشکلاتی ایجاد می‌کند؛ مانند وجود افراد همانند و دشواری بازشناسی آنان از یکدیگر؛ در نتیجه، آنان حکم به جواز موردی و فردی داده‌اند و آن را در سطح کلان غیرمجاز شمرده‌اند. از این منظر شبیه‌سازی انسانی تنها به گونه‌ای موردی و در سطح فردی و محدود مجاز است. طبق نظر آقای جواهری، شبیه‌سازی فی‌نفسه و به‌عنوان اولی، اشکالی ندارد، به شرط آنکه همراه با عمل حرام دیگری نباشد؛ اما اگر این کار در سطح وسیعی صورت گیرد و بر اثر تشابه تام، موجب اختلال نظام شود، حرام خواهد بود. با این‌همه، به نظر وی این کار در سطح فردی اشکالی ندارد و نیازی به قول به حرمت مطلق نیست (جواهری، ۱۴۲۳: ۱۹ - ۲۰). آیت‌الله سید محمد سعید حکیم و آیت‌الله موسوی اردبیلی معتقدند که دلیل قوی و محکمی دال بر حرمت شبیه‌سازی انسانی وجود ندارد و این عمل مباح است (مرکز تحقیقات فقهی قوه قضاییه، ۱۳۸۱: ۲۳۱).

نقد و بررسی

به نظر می‌رسد که این دیدگاه پذیرفتنی باشد اما اشکالی که به وجود می‌آورد تصور ساده‌سازانه آن از شبیه‌سازی انسانی است. صدور حکم جواز عملی، فقیهانه و طبق مبانی مسلط فقهی و اصولی شیعه است. از سوی دیگر منطقاً و طبق مبانی فقهی و با توجه به یافته‌ها و واقعیت‌های علمی مانند عدم تطابق مطلق افراد و عدم امکان شبیه‌سازی و پرهزینه بودن این عمل و امکان بازشناسی افراد شبیه‌سازی‌شده، دلیلی برای محدود کردن حکم جواز باقی نمی‌ماند و نگرانی درباره جواز مطلق آن را برطرف می‌کند (اسلامی، ۱۳۸۶: ۵۳۷ - ۵۳۸).

حرمت ثانوی شبیه‌سازی انسانی

برخی از عالمان و فقهای شیعه بر این نظرند که شبیه‌سازی انسانی فی نفسه و به‌عنوان اولی خود اشکالی ندارد و به استناد اصله الاباحه، جایز است؛ لیکن انجام دادن آن به مفسد اجتناب‌ناپذیری خواهد انجامید. از این‌رو، برای پیشگیری از مفسد، شبیه‌سازی انسانی به‌عنوان ثانوی حرام به‌شمار می‌رود. آقایان سید کاظم حائری، سید صادق شیرازی و ناصر مکارم شیرازی از این نظر حمایت می‌کنند. سید کاظم حائری درباره شبیه‌سازی انسانی بر این نظر است که نفس این کار اگر موفقیت‌آمیز باشد و با عمل حرامی همراه نشود، به‌عنوان اولی جایز است، لیکن از آیه شریفه: «و من آیاته ... اختلاف الستکم و الوانکم» درمی‌یابیم که حکمت خداوند برای حفظ نظام، بر اختلاف زبان‌ها و رنگ‌ها جریان یافته است و از آنجا که این شبیه‌سازی در صورتی که به‌شکل وسیعی به‌کار گرفته شود (به‌دلیل عدم امکان بازشناسی خریدار از فروشنده، خواهان از خواننده در شهود، ستمگر از ستم‌دیده و مانند آن در عقود، ایقاعات و جنایات و غیره) حتماً به اختلال نظام می‌انجامد، پس لازم می‌آید که به‌سبب این لازمه باطل، این کار در سطح وسیع آن تحریم شود (ما هو رأی الشریعه الاسلامیه من عملیه الاستنساخ؟ قابل دسترسی در پایگاه البلاغ، به آدرس: www.balagh.com).

آیت‌الله مکارم شیرازی نیز با استناد به مسائل اخلاقی، حقوقی و اجتماعی به تحریم ثانوی شبیه‌سازی انسانی حکم می‌دهد:

۱. مسائل اخلاقی: از نظر ایشان انجام دادن شبیه‌سازی انسانی به چالش‌ها و مشکلات اخلاقی منجر می‌شود و معتقدند که اگر این باب مفتوح شود، شاید مسئله نکاح و ازدواج تدریجاً برچیده شود، بسیاری از زنان بی‌شوهر باردار شوند و زنی از وجود خودش باردار شود که ظاهراً مادر و فرزند هستند و این سبب اضمحلال نظام خانواده در جوامع بشری می‌شود (علیان نژادی، ۱۳۸۰: ۲۵).

تحلیل: به‌نظر می‌رسد که میان شبیه‌سازی انسانی و اضمحلال نظام خانواده و ازدواج یا ترک آن، رابطه‌ای منطقی وجود ندارد و بارداری احتمالی زنان بی‌شوهر، نتیجه منطقی شبیه‌سازی انسانی نیست. بنابراین به‌صرف یک «ممکن است» نمی‌توان حکم به حرمت فناوری جدیدی داد، زیرا همین امکان در مورد داروهای پیشگیری نیز وجود دارد؛

به‌گونه‌ای که بر اثر رواج این داروها شاید کسانی تن به فحشا بدهند و از بارداری رهایی یابند. از سوی دیگر این فناوری چنان فراگیر و ارزان نیست که همگان از آن در سطح وسیعی استفاده کنند. بنابراین می‌توان گفت که ترک ازدواج لازمه منطقی شبیه‌سازی انسانی نیست.

۲. *مسائل حقوقی*: طبق این دلیل انسانی که از راه شبیه‌سازی انسانی ایجاد می‌شود، فردی فاقد نسب است. چون از نطفه مرد نیست پس پدری ندارد و چون ترکیب با نطفه ماده نیست، مادری هم ندارد و خواهر، برادر و فامیلی هم ندارد و در رحمی پرورش یافته است که رحم مادرش نیست (علیان نژادی، ۱۳۸۰: ۲۶).

تحلیل: اولاً از نظر فقها با استناد به آیاتی چون «نسائکم حرث لکم» زنان تنها یک ظرف به‌شمار می‌روند و معیار مادر از نظر آنان همان مسئله ولادت است. بنابراین کسی مادر محسوب می‌شود که فرزندی را به دنیا آورد؛ ثانیاً مفهوم مادری امری عرفی است و از منظر عرف اگر زنی از تخمک فاقد هسته‌اش، جنینی در رحم خود بپرورد و او را به دنیا آورد، مادر او به‌شمار می‌رود؛ ثالثاً فقها در الحاق فرزند به زنی که او را به دنیا آورده است، اتفاق نظر دارند؛ زیرا کافی است که فرزند زنازاده نباشد و در دایره زوجیت واقع شده باشد تا به مادر ملحق شود (نجفی، بی‌تا، ج ۱۴: ۵۲۷)؛ رابعاً برخی از فقها همچون مرحوم خوئی تنها ولادت و نه صاحب تخمک بودن را معیار مادری می‌دانند. ایشان در مورد زنی که تخمک خود را به زن دیگری اهدا می‌کند و آن تخمک در رحم زن دوم پرورش می‌یابد، زن دوم یا صاحب رحم را مادر می‌داند (شهابی، ۱۴۱۲، ج ۱: ۱۰۰)؛ خامساً طبق قاعده «الولد للفراش» می‌توان و باید فرزند را به زوجین و از جمله مادر ملحق کرد؛ سادساً رضاع تحت هر شرایطی موجب تحقق رابطه مادری و فرزندی میان طفل شیرخوار و زن شیرده می‌شود. حال طبق قیاس اولویت می‌توان کسی را که جنینی را ۹ ماه در رحم خود پروراند و اصل او نیز از تخمک او بوده است، مادر حکمی یا شرعی او دانست؛ سابعاً بر فرض که شخص شبیه‌سازی شده مطلقاً فاقد نسب باشد، چه اشکالی دارد که چنین باشد؟ به‌عبارت دیگر آیه، روایت یا دلیل عقلی یا اجماعی بر حرمت این کار در دست نداریم.

۳. *مسائل اجتماعی*: به نظر آقای مکارم شبیه‌سازی انسانی به پیدایش مسائل اجتماعی

ناهنجار منجر می‌شود که موجب سستی ارکان جامعه و اختلال نظام خواهد شد. همچنین شبیه‌سازی انسانی تنوع اجتماعی را از میان می‌برد (علیان نژادی، ۱۳۸۰: ۲۶) و این با نظام اجتماعی و حکم خدایی ناسازگار است.

تحلیل: بر فرض که ایجاد افراد مشابه امکان داشته باشد، این تنها یک تشابه زیستی و شکلی است، نه روحی، روانی و اخلاقی؛ ثانیاً در شبیه‌سازی انسانی اساساً تشابه مطلق، حتی از نظر زیستی امکان‌پذیر نیست و تا سه درصد تفاوت میان شخص شبیه‌سازی‌شده و شخصی که هسته سلول از او گرفته شده است، وجود خواهد داشت (اسلامی، ۱۳۸۶: ۵۳۱ - ۵۳۴).

حرمت اولی شبیه‌سازی انسانی

در برابر سه نگارش فوق که در نهایت اصل شبیه‌سازی انسانی را به‌عنوان اولی مجاز می‌شمردند و تنها در دامنه یا حکم ثانوی آن تفاوت داشتند، نگرش چهارم اساساً شبیه‌سازی انسانی را به‌عنوان فعلی که فی‌نفسه حرام است، معرفی می‌کند و آن را به‌عنوان اولی نامشروع می‌داند. البته این نگرش قائلان اندکی دارد و دلایل چندانی به سود آن اقامه نشده است. در این میان تنها چند فتوای مختصر وجود دارد. از قائلان به این نگرش می‌توان جناب آقای جواد تبریزی را نام برد. ایشان در پاسخ به این استفتاء که: «آیا مشابه‌سازی و تکثیر انسان در آزمایشگاه و از طریق روش‌های پیشرفته علمی (کلوناز) جایز است؟» به اختصار پاسخ می‌دهند: «جایز نیست» (الاستنساخ، قابل دسترسی در سایت اختصاصی ایشان، به آدرس: www.amiralmomenin.net). ایشان در جای دیگری به تفصیل، نظر و دلایل خود را این‌گونه بیان می‌کنند:

«شبیه‌سازی انسانی جایز نیست؛ زیرا تمایز و تفاوت میان ابنای بشر، ضرورتی است برای جوامع انسانی و مقتضای حکمت خدای سبحان است. خدای تعالی می‌فرماید: «و من آیاته خلق السموات و الارض و اختلاف السننکم و اللوانکم». همچنین می‌فرماید: «و جعلناکم شعوباً و قبائل لتعارفوا» زیرا نظام عام بر آن متوقف است؛ در حالی که شبیه‌سازی انسانی (افزون بر آنکه مستلزم محرمات دیگری مانند مباشرت ناهمجنس و نظر بر عورت است) موجب اختلال نظام و هرج و مرج است؛ در نتیجه، در نکاح امر میان زوجین و زن اجنبی و محرم و نامحرم خلط می‌شود و در همه معاملات امکان بازشناسی میان طرفین

وجود نخواهد داشت و نمی‌توان قابل را از موجب شناخت...» (ما هو رأی الشریعه الاسلامیه من عملیه الاستنساخ؟).

به این ترتیب چهارمین دیدگاه در میان شیعه، مخالفت با شبیه‌سازی انسانی و تحریم این کار به‌عنوان اولی آن است. استدلال به آیه تغییر خلق و استناد به اصل عدم ملکیت انسان بر جسد خویش و در نتیجه، حاکمیت اصالة الحظر در برابر اصالة الاباحه، به معنای حرمت ذاتی و به‌عنوان اولی شبیه‌سازی انسانی است. از این رو، نمی‌توان این دیدگاه را به دیدگاه سوم تحویل برد و گفت که این نوع مخالفت نیز به‌عنوان حکم ثانوی است. مرحوم علامه محمد مهدی شمس‌الدین نیز از طرفداران این دیدگاه است و به دو دلیل استناد می‌کند:

دلیل اول. تغییر خلق الله: طرفداران این دیدگاه با استناد به آیه «ان الله لایغفر ان یشرك به ... و لآمرنهم فلیغیرن خلق الله» (نساء: ۱۱۶ - ۱۱۹) معتقدند که شبیه‌سازی تغییر خلق الله است؛ به این گونه که شبیه‌سازی انسانی موجب پیدایش نسخه‌هایی از یک جسم می‌شود و این کار به‌موجب اصل اولی در شریعت اسلامی حرام و ممنوع است. به ادعای شمس‌الدین، مفسران همه فرق و مذاهب اسلامی مقصود از تغییر خلق الله را هر نوع تغییر یا فعلی می‌دانند که تشویه غیرمناسب با فطرت را در جسم انسان در پی داشته باشد (الکندری، ۱۹۹۸: ۵۸). بنابراین به نظر آقای شمس‌الدین شبیه‌سازی انسانی تغییر نامناسب جسمانی است و تغییر خلق نیز همان تغییرات نامناسب جسمانی محسوب می‌شود، پس شبیه‌سازی انسانی حرام است.

دلیل دوم. عدم مالکیت بر جسد: طبق این دلیل، انسان مالک جسم خود نیست، بلکه امانتدار آن است و مالک آن خداوند است. از این رو هرگونه تصرفی نیازمند اذن مالک خواهد بود.

نقد و بررسی

پاسخ دلیل اول: اگر مقصود از تغییر خلق الله، تغییرات فیزیکی نامناسب در بدن و دفورمه کردن آن باشد، بر شبیه‌سازی انسانی منطبق نخواهد بود؛ زیرا در اینجا مفروض آن است که از این طریق، موجودی که از نظر ژنتیکی تطابق در حد ۹۷ درصد با موجود اصلی دارد، ایجاد می‌شود. از سوی دیگر اگر مقصود ایشان آن است که مفسران تغییر خلق را تنها

به معنای تغییرات جسمانی و جسدی دانسته‌اند، این سخن به وضوح خلاف نظر بسیاری از مفسران است. زیرا برخی به صراحت مقصود از تغییر خلق را تغییر دین و اوامر الهی دانسته‌اند، نه تغییرات فیزیکی، به عبارت دیگر، تغییر معنوی مراد است، نه تغییرات مادی و جسمانی (اسلامی، ۱۳۸۶: ۵۰۰ - ۵۰۴).

پاسخ دلیل دوم: بر اساس این دلیل انسان مالک جسم خود نیست و مالک آن خداوند است و انسان امانتدار آن محسوب می‌شود. بنابراین هرگونه تصرفی نیازمند اذن مالک خواهد بود. اما اولاً این دلیل مبهم است، زیرا از عدم مالکیت بر جسد نمی‌توان منع از تصرف را نتیجه گرفت و لازم نیست که برای این قبیل تصرفات مالک باشیم، بلکه کافی است که به صورت کلی مأذون به تصرف باشیم. بنابراین نتیجه منطقی این دلیل، نفی مالکیت کلی است، نه نفی هرگونه مالکیت یا حق تصرفی، به عبارت دیگر، اثبات عدم جواز تصرف مطلق در جسم، با اثبات عدم جواز مطلق تصرف مساوی نیست؛ ثانیاً، اگر هم اصل اولی در این زمینه حظر و منع باشد، روایات متعددی از معصومین (ع) وجود دارد که اصل اباحه را تجویز می‌کنند؛ مانند این فرمایش امام صادق (ع) ک «کل شیء مطلق حتی یرد فیه نهی» (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۱: ۳۱۷)؛ ثالثاً، اگر انسان مالک جسد خود نباشد، انواع تصرفات بدنی از جمله اهدای خون، کلیه، جراحی‌های پلاستیک و ... حرام خواهد بود. پس حرمت شبیه‌سازی انسانی به عنوان حکم اولی دفاع‌شدنی نیست و نمی‌توان به کمک آن حرمت شبیه‌سازی انسانی را استنتاج کرد.

نتیجه‌گیری

عالمان اهل سنت، به جز چند استثنا، شبیه‌سازی حیوانی و گیاهی را مجاز می‌شمارند، چرا که تسخیر کائنات قلمداد می‌شود و برای جوامع انسانی، سودهایی به همراه دارد. اما در خصوص شبیه‌سازی انسانی هیچ استثنایی وجود ندارد و همگی علمای اهل تسنن یکصدا به نادرست بودن، نامشروع بودن و غیراخلاقی بودن آن حکم می‌دهند. از نظر علمای شیعه، شبیه‌سازی حیوانی و گیاهی مجاز است. در حکم آن به اصل اباحه استناد می‌شود و هیچ منعی ندارد. اما در مورد شبیه‌سازی انسانی در میان علما اتفاق نظری وجود ندارد. گروهی جواز مطلق، بعضی جواز محدود، برخی حرمت ثانوی و عده‌ای نیز حرمت اولی را برگزیده‌اند.

شبیه‌سازی انسانی دخالت در کار خدا و حیات بخشیدن نیست، زیرا بیان شده که انسان در عالم جنینی دارای دو نوع حیات است؛ یکی حیات نباتی و دیگر حیات انسانی که همان نفس ناطقه یا روح است. انسان در شیوه کلونینگ فقط مقتضیات حیات را فراهم می‌کند و از مخلوق خدا، مخلوق دیگری ساخته می‌شود و روح را خداوند می‌دهد (یوسفان: ۱۱۱ و ۱۱۵). خداوند می‌فرماید: «افرایتم ما تحرثون، اأنتم تزرعونه ام نحن الزارعون؛ آیا ندیدید تخمی را که در زمین کشتید آیا شما (از خاک) آن تخم را رویانیدید یا ما رویانیدیم؟» (واقعه: ۶۳ - ۶۴). در این آیه انسان علت معده شمرده شده است، یعنی انسان مقدمات حیات نباتی را فراهم می‌کند، اما در اصل علت تامه اراده خداوند است که گیاه را می‌رویاند نه انسان. استاد مطهری در این زمینه با استناد به همین آیه بیان داشته است: «اگر بشر روزی چنین توفیقی حاصل کند (قانون خلقت جانداران را کشف کند و تمام شرایط و اجزای مادی ترکیب موجود زنده را به دست آورد و عیناً نظیر ماده زنده طبیعی را بسازد) از نظر کشف علمی کار مهمی کرده است، ولی از نظر دخالت در ایجاد حیات به همان مقدار دخالت دارد که پدر و مادر از طریق تناسل، در ایجاد حیات فرزند دخالت دارند و یا کشاورز در ایجاد دانه‌های گندم دخالت دارد؛ در هیچ‌یک از این موارد، انسان خلق‌کننده نیست، فراهم‌کننده شرایط قابلیت یک ماده برای حیات است» (مطهری: ۵۵).

بنابراین به نظر می‌رسد برای پاسخگویی دقیق به جواز یا عدم جواز پدیده شبیه‌سازی انسان، زمان بیشتری نیاز است و با گذشت زمان بهتر می‌توان محاسن و معایب این فناوری را ارزیابی کرد. شاید بتوان گفت اکنون که تحقیقات در زمینه شبیه‌سازی انسان آغاز شده است، امکان به عقب برگرداندن، ممنوع کردن یا نادیده گرفتن آن وجود ندارد و از سوی دیگر، اغلب نتایج سوء و مضر که مخالفان برای این فناوری ذکر کرده‌اند، در به‌کارگیری آزاد، گسترده و کنترل‌نشده آن مفروض است. از این رو، به نظر می‌رسد به‌کارگیری محدود و کنترل‌شده این فناوری به وسیله دولت‌ها، فاقد آن نتایج سوء خواهد بود و در عوض، فواید زیادی برای بشریت خواهد داشت. بنابراین به نظر می‌رسد در حال حاضر، نباید بر اساس دلایل غیرمتقن، جلوی تحقیقات آزمایشگاهی در مورد شبیه‌سازی انسانی را گرفت.

چه‌بسا با آزاد گذاشتن تحقیقات علمی در این زمینه، پس از مدتی معایب آن برطرف و دانشمندان به روش علمی مطمئن و سالمی در این زمینه نائل شوند و انسان بتواند از منافع و فواید این فناوری نوین بهره‌مند شود. همچنین ضروری است که بایدها و نبایدهای اخلاقی در این ارتباط، بر مبنای موازین عرف و شرع، به‌دقت تبیین شود. از جمله سیاست‌های عملی که باید اعمال شوند، آموزش همگانی، تشریح مضرات و خطرات احتمالی کلونینگ در انسان و قرار گرفتن عالمان دین و اخلاق در کنار محققان شبیه‌سازی است. بنابراین نتیجه می‌گیریم که راه درست، هدایت و کنترل کردن شبیه‌سازی است و ممنوع کردن این تکنیک فایده‌ای در بر نخواهد داشت.

منابع

۱. اسلامی، حسن (۱۳۸۶). *شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام*، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
۲. الاشقر، محمد سلیمان (۲۰۰۱). *ابحاث اجتهادیه فی الفقه الطیبی*، بیروت: مؤسسه الرساله.
۳. الجواهری، حسن (۱۴۲۳ ق). «الاستتآم والاستنساخ»، در قرائات فقهیه معاصره فی معطیات الطب الحدیث، بیروت: الغدیر.
۴. الخادمی، نورالدین مختار (۱۴۲۵). *الاستنساخ البشری بدعه العصر*، بیروت: دار وحی القلم.
۵. خرمی، جواد (بهمن و اسفند ۱۳۸۲). *شبیه‌سازی انسان، پیامدها و عکس‌العمل‌ها*، مجله مبلغان، ش ۵۱: ۱۶۲ - ۱۷۳.
۶. خطاب، عبدالمعز (۱۹۹۷ ق). *الاستنساخ البشری هل هو ضد المشیئة الالهیه*، قاهره: الدار الذهبیه.
۷. الدمرداش، صبری (۱۹۹۷ ق). *الاستنساخ البشری قبله العصر*، الرياض: مکتبه العبیکان.
۸. «رساله من رابطه العالم الاسلامی فی مکة المکرمه بشأن عملیات الاستنساخ البشری» (۲۰۰۳/۲/۵)، قابل دسترسی در سایت اسلام آنلاین نت به نشانی www.islamonline.net
۹. شهابی، محمدجواد (۱۴۱۲ ق). *مسائل وردود: طبق الفتاوی المرجع الدینی السید ابوالقاسم الموسوی الخوئی*، ج ۱، قم: دارالهادی.
۱۰. صادقی، محمود (بی تا). *بررسی فقهی و حقوقی همانندسازی انسان*، مندرج در: خلاصه مقالات اولین کنگره پزشکی قانونی کشورهای اسلامی: ۹۵.
۱۱. صادقی، محمود (۱۳۸۴). *همانندسازی انسان از نظر مراجع ادیان آسمانی و بررسی آن از نظر فقه اسلامی*، در اخلاق زیستی (بیواتیک)، چاپ دوم، تهران: سمت.
۱۲. صدوق، محمدبن علی (۱۴۱۳ ق). *من لایحضره الفقیه*، ج ۱، قم: جامعه مدرسین.

۱۳. عاملی، شیخ حر (۱۴۱۲ ق). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، ج ۱۲، قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
۱۴. علیان نژادی، ابوالقاسم (۱۳۸۰). دیدگاه فقهی آیت‌الله مکارم شیرازی درباره دو مسئله شبیه‌سازی و راه‌های فرار از ربا، مجله پژوهش و حوزه، سال دوم، شماره ششم.
۱۵. عوده الله، ریاض احمد (۲۰۰۳). *الاستنساخ فی میزان الاسلام*، عمان: دار اسامه.
۱۶. العوضی، عبدالرحمن؛ عبدالله، اشرف و تقدیم (۱۹۹۹). *رؤیه الاسلامیه لبعض المشكلات الطبیه المعاصره*، الجزء الثاني: الاستنساخ، کویت: المنظمه الاسلامیه للعلوم الطبیه.
۱۷. غنیم، کارم السید (۱۹۹۸). *الاستنساخ و الانجاب بین تجریب العلماء و تشریح السماء*، قاهره: دارالفکر العربی.
۱۸. القرضاوی، المفتی شیخ یوسف عبدالله (۲۰۰۲/۱۲/۲۸). *الاستنساخ بین العلم و الدین: ما حکم الاستنساخ فی الاسلام*، قابل دسترسی در پایگاه اسلام آنلاین نت، به آدرس: islamonline.net.
۱۹. الکندری، فایز عبدالله (۱۹۹۸). *مشروعیه الاستنساخ الجینی البشری من الوجهه القانونیه*، مجله الحقوق، کویت، سنه ۲۲، العدد الثاني.
۲۰. «ماهو رأی الشریعه الاسلامیه من عملیه الاستنساخ؟»، قابل دسترسی در پایگاه البلاغ به نشانی: www.balagh.com.
۲۱. مجله مجمع الفقه الاسلامی (۱۹۹۷). *الدوره العاشرة*، الجزء الثالث.
۲۲. مرکز تحقیقات فقهی قوه قضاییه (گردآورنده) (۱۳۸۱). *مجموعه آرای فقهی - قضایی در امور حقوقی*، قم: مرکز تحقیقات فقهی، ج ۱: ۲۳۱ - ۲۳۴.
۲۳. محمدی، علی (۱۳۸۷). *شبیه‌سازی انسان*، تهران: انتشارات معارف.
۲۴. مصباح، عبدالهادی (۲۰۰۲). *الاستنساخ بین العلم و الدین*، قاهره: الدار المصریه اللبنانیه.
۲۵. مطهری، مرتضی (بی تا). *مقالات فلسفی: انتشارات حکمت*.
۲۶. مهاجری، عبدالرسول (۱۳۸۱). *گزارشی پیرامون شبیه‌سازی*، دفتر مطالعات زنان: ۱ - ۲.

۲۷. نجفی، محمد حسن (بی تا). *جواهر الکلام*، ج ۱۴: مؤسسه المرتضی.
۲۸. نادر، جمال (۲۰۰۱). *الاستنساخ: حقائق علمی هو فتاوی شرعیه*، عمان: دارالاسراء.
۲۹. یوسفان، محمد جواد (۱۳۸۶). *شبیه‌سازی از دیدگاه اسلام*، قم: انتشارات ارزشمند.

